

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Interdiszciplináris Társadalomtudományok és Bölcsészettudományok
Doktori Iskola
Neveléstudományi Doktori Program

Két kultúra határán
- cigány diplomások életútvizsgálata az ezredfordulón
Magyarországon -

Ph.D. értekezés tézisei

Témavezető:
Béres Csaba C.Sc.

Írta: Torkos Katalin
Ph.D. jelölt

Debrecen
2005

Az értekezés témája, a témaválasztás indoklása

Jelenleg hazánkban a cigány diplomások aránya meglehetősen alacsony más Magyarországon élő kisebbség és a többségi társadalom diplomával rendelkező rétegének arányához képest. Hosszú évtizedek óta társadalompolitikai cél a cigányok iskolázottsági szintjének az emelése a munkaerőpiaci részvételük és társadalmi beilleszkedésük biztosítása érdekében, ami általános iskolai szinten sikerrel is járt - bár a továbbtanulási és a lemorzsolódási mutatók minden más iskolatípus esetében továbbra is kedvezőtlen arányokat mutatnak -, sőt a legfrissebb kutatások szerint egyre nagyobb számban jelennek meg a felsőoktatásban is a cigány fiatalok, mégpedig olyan szakokon is, ahol eddig nem voltak jelen. Annak ellenére viszont, hogy a cigány népesség iskolázottsági szintje az általános iskola esetében jelentősen növekedett, nem csökkent a cigányok és a nem cigányok közötti távolság, sőt növekedés tapasztalható, mert a hatvanas évektől a nem cigány lakosság iskolázottsági szintje még ettől is erőteljesebben növekedett.

A társadalmi hátrányaik leküzdése érdekében az oktatás jelentősége rendkívüli. A rendszerváltással beindult racionalizált szemléletű piacgazdaság erősen támaszkodik az egyén iskolai végzettségére és szakképzettségére. Az iskola egy eszköz, amely a magasabb iskolai végzettség megszerzésén túl, hozzásegíti az egyént a többségi társadalom-, illetve a kisebbség kultúrájának megismeréséhez. Jelenleg a cigány kisebbség elkülönülő, a társadalomból kirekesztődött helyzete indokolja, hogy további vizsgálat tárgya legyen ez a probléma. Ha pedig a kirekesztődés folyamata egy társadalomban egy adott népcsoportra inkább jellemző, akkor komoly társadalompolitikai feszültségek alakulhatnak ki, mely légkörben a konfliktusmentes egymás mellett élés, vagy esetleg az együttélés csorbulása további problémákhoz vezethet.

Az értekezés célkitűzései

A cigánysággal kapcsolatos kutatások közül, főként politikai okokból, manapság inkább azon vizsgálatok eredményei kapnak széles publicitást, amelyek a kisebbségi és a többségi társadalom viszonyának konfliktusait, illetve az iskolai kudarc hátterét elemzik. Kevesebb szó esik a cigányság egyes rétegeinek sikeres iskolai boldogulásáról, és az ezt befolyásoló környezeti tényezők érzékenyebb és alapos terepmunkát igénylő kutatásáról, pedig ez a szemlélet hozzájárulhatna a cigányság sorsát ténylegesen segítő oktatáspolitikai, valamint társadalompolitikai programok kidolgozásához.

A dolgozat célja a siker szempontjából feltárni a felsőoktatási statisztikai adatok hátterét a cigány kisebbség körében, valamint felvázolni a tipikus életutak bemutatása mellett azt, hogy az ezredforduló környékén a Magyarországon élő cigány értelmiségiek életében melyek azok az indikátorok, amelyek elősegítik iskolai karrierjük sikerességét. Vizsgálat tárgya még, hogy a gyenge kulturális-, gazdasági- és információs tőkét hogyan lehet maximálisan felhasználni az iskolában a minél sikeresebb tanulmányi eredmény elérése érdekében, valamint az értelmiségi létnek van-e életmódváltoztató, illetve integráló szerepe. Végül kérdés, hogyan lehetséges a cigány közösségeknél olyan segítségnyújtási formákat alkalmazni, melyek szakítanak az asszimiláló tradíciókkal, s kulturális közösségként és kisebbségként ismerik el őket? Ha a cigány kultúrát társadalmi helyzetükből adódó rétegtudatúként értelmezzük, akkor társadalompolitikai intézkedésekkel (beleértve az oktatást is) rendezhető a helyzet, de ez ekkor a cél a teljes asszimiláció, mert az így felfogott cigánylét felszámolása nem más, mint a hátrányos társadalmi helyzet eltörlése. Ha viszont az etnikai-faji felfogást vesszük, akkor a cigányság egy sajátos, etnikai kultúrával rendelkező népcsoportnak tekinthető, és helyzetük megváltoztatása egyenlő lenne a kultúrájuk megsemmisítésével.

Az alkalmazott módszerek

A dolgozat két nagyobb egységből áll: az első rész a témával kapcsolatos nézetek bemutatására, a második egy empirikus vizsgálat eredményeinek elemzésére épül. Ez utóbbi a cigány diplomások körében 2001-2002-ig terjedő időszakban végzett interjú vizsgálat adatait elemzi. Az interjúalanyok az ország egész területéről kerültek ki a hólabdamódszer segítségével. Ennek a módszernek az alkalmazása alapján a kutatócsoport úgy jutott el mindig a következő megkérdezettig, hogy az előző alanytól érdeklődött, hogy ő maga ismer-e diplomás vagy jelenleg felsőoktatási intézménybe járó cigány fiatalokat.

Azért az interjúra, mint kvalitatív módszerre került a választás, mert ez az egyik leginformatívabb módszer a szubjektív látásmódú életútvizsgálatoknál. Ez a módszer lehetőséget ad a kutatónak, hogy megismerje az interjúalany gondolkodásmódját, attitűdjét és véleményét az adott témakörben. Nem teljes önéletrajzok, élettörténetek elmondatása volt a cél, hanem olyan autobiográfiáké, amelyek az élet egy szegmensére koncentráltak. Az interjúkészítések és beszélgetések során többnyire a cigány kisebbség szemszögéből igyekeztem feltárni a cigány gyermekek iskolai sikerességének kulcsát, és csak részben objektív megközelítésből vonni le következtetéseket. A legtöbb eddigi vizsgálatot megfigyelve az látható, hogy a többségi társadalom von le következtetéseket, ad magyarázatot, talál ki megoldásokat a cigányság helyzetére anélkül, hogy bevonná ebbe a folyamatba az érintett és konkrét élményekkel rendelkező csoportot. Így a választás a retrospektív biográfiai kutatásra került, ahol a megkérdezettek rekonstruálják, értelmezik életük szakaszait, visszatekintenek egyéni életútjuk adott szempontból fontos elemire.

Az interjúk feldolgozásánál alapvető cél volt egyfajta rendszerezés, tipikus életmodellek meghatározása, azaz az interjúk csoportosításának mérhetővé

tétele, hogy tudományos szempontból igazolható, ellenőrizhető eredmények szülessenek. Erre a megközelítésre azért került sor, mert az interjúk átolvasása és összesítése során hirtelen egy olyan sokváltozós komplex rendszerrel találtam szemben magam, amely emberi szemmel nem átlátható. Ebből következően az interjúkból született sokváltozós komplex rendszer számítógép segítségével (SPSS statisztikai program) került feldolgozásra.

Interjúk felméréséről lévén szó, ami mögött sokrétű és egyben nagyméretű adathalmaz áll, a klaszteranalízis módszerére került a választás. A klaszteranalízis az a módszer, amely segíti a sok változóval leírt rendszerek áttekintését és rendezését, megkönnyíti az adatok tömegében rejlő összefüggések feltárását. A statisztikai program alkalmazása során kezdett kibontakozni a nagyméretű információhalmaz struktúrája, és homogén klaszterek jöttek létre a vizsgálat tárgyát képező objektumokból. Az objektumokat a megszokottól eltérően nem kvantitatív, hanem kvalitatív jellemzőkkel definiáltam, mivel a minőségi jellemzők is kvantifikálhatók, ha ezeket megszámláljuk, viszonyítjuk vagy skálán helyezük el. Többféle klaszterezési eljárás létezik az alkalmazott metrika és a klasztercentrumok kiválasztásának szisztémája szerint, jelen esetben a nem-hierarchikus osztályozásra került sor, mert nagyobb létszámú, tipikus csoportokat kerestem.

A kvalitatív módszer alkalmazása megfelelőnek bizonyult a kutatás során, mert az élettörténet elmeséltetése rámutatott azokra a pontokra, ahol egy kvantitatív vizsgálatnál nagy valószínűséggel torz eredmények születtek volna. Összességében a kvalitatív kutatás elősegítette, hogy megbízhatóbb adatok feldolgozására kerülhessen sor.

Az eredmények

- Az elmúlt évtizedekben azért nem történt változás hazánkban a cigány diplomások arányszámában (annak ellenére, hogy egyre nagyobb arányban tanulnak tovább), mert inkább hajlamosak asszimilálódni a többségi társadalomba, mint alacsonyabb iskolai végzettségű társaik.
- Ez a fajta asszimiláció külső jellegű, mert társadalmi nyomás hatására jön létre, nem pedig az egyén tudatos választásának eredményeként.
- Az asszimilációs folyamat következtében nehezen alakul ki a cigány népeknek egy tanultabb, értelmiségi rétege, ami mintaadó szerepet játszhatna.
- Ennél a már hosszú évszázadok óta a magyar kultúrában élő etnikai kisebbségnél megfigyelhető az értelmiségnek a népe felé irányuló sajátos attitűdje, ami egyfajta kritikai attitűd a saját népével szemben. A cigány népek esetében az értelmiségnek nem kultúrateremtő, hanem kultúramegújító szerepéről beszélünk.
- A cigánykérdés szociális jellegű, azaz a cigányság egy sajátos kultúrával rendelkező népcsoport, és a cigányprobléma nem faji eredetű hazánkban, hanem szociális okokra vezethető vissza. A társadalom a cigány életformát, mint tőle jelentősen eltérő, idegen életformát érzékeli, ezzel szembeni intolerancia tapasztalható, és ellenérzésük is erre vonatkozik, nem pedig faji területre. Ma Magyarországon a nem cigány lakosság nem a cigánykultúrát szeretné megszüntetni, hanem életmódjukban szeretne változásokat elérni, tehát e problémának kezelése nem kell, hogy egyenlő legyen az asszimilációval.
- A cigány népek iskolai előmenetelét leginkább a kulturális örökségük, a tanuláshoz való tradicionális viszonyuk határozza meg. Fontosnak bizonyult a szülők, a rokonság és a közösség tanuláshoz való hozzáállása, a családi légkör, valamint a szülők magyar kultúrára való nyitottsága, beleértve a gyermeknevelési elveket, viselkedésminták közvetítését és a magyar nyelvhasználatot is. Az

előítélet mentes gyermekkori környezet bizonyult még döntőnek (lakóhely, iskola, pedagógusok), ami elősegítette az egészséges lelki- és személyiségfejlődésüket.

- A cigány fiatal elidegenedettnek érzi magát a magyar iskolarendszertől, ami kihat iskolai előmenetelére. A legtöbb iskolában nem fogadják el a cigány tanulók otthonról hozott értékeit, nem veszik figyelembe a kulturális különbségekből eredő hátrányokat, azaz hiányoznak a multikulturális oktatás és nevelés elemi a mindennapi gyakorlatból. Az interjúalanyokkal a szülei már kisgyermekkorától kezdve megismertették a többségi társadalom kultúráját, elvárásait, így viszonylag könnyedén tudtak alkalmazkodni az iskolarendszerhez. Nem okozott számukra problémát a beilleszkedés, a követelményrendszer elfogadása és teljesítése.

- Szemtanúi vagyunk egy tudatalatti megtévesztésnek - melyet a cigány társadalom indukál -, és amelynek áldozatai a jobb képességű cigány gyermekek. E nézet szerint a cigány embernek értelmiségi pályára lépni nem feltétlen éri meg a mai magyar társadalomban, mert diszkrimináció van a munkaerőpiacon a cigány kisebbséggel szemben. Ennek következtében nem motiváltak a cigány fiatalok a magasabb iskolai végzettség, a diploma megszerzésére. A kutatás kimutatta, hogy nem így működik a munkaerőpiac. Ez a téves feltételezés azért alakulhatott ki, mert a közvélemény leginkább nem erről a rétegről, nem a tanult cigányokról, hanem az alacsony iskolai végzettségű, szakképzetlen cigány emberekről beszél.

- Egyfajta tipologizálás, vagyis az interjúalanyoknak típusokba sorolása után kiderült, hogy a magyarországi cigány lakosságot tekintve, kinek van ma a legnagyobb esélye arra, hogy diplomát szerezzen. E modell szerint, ma egy cigány fiatal akkor jut el a diplomáig a legnagyobb eséllyel, ha városban tölti iskolás éveit az érettségiig, otthon tölti a hétköznapokat a családjával, nem kollégista. Nappali tagozaton végzi tanulmányait, iskolaváltás, indokolatlan hiányzások, évismétlés és évkihagyás nélkül. Kellemes, előítélet mentes élményekkel távozik az iskolarendszertől, valamint a felsőoktatásban sem tapasztal előítéletet. A család

anyagi körülményei átlagosnak mondhatók, állami részről rendszeres anyagi támogatásban, ösztöndíjban részesül. Gyermekkori családszerkezetére jellemző a kétgenerációs kétgyermekes családmódel, valamint a családi szerepek terén változásokat mutat az édesanya esetében az iskolázottság megjelenése, és aktív munkaerőpiaci részvétel. Az édesapa szakmunkás végzettséggel rendelkezik, és ő is aktív tagja a munkaerőpiacnak. A szülők esetében nincs válás, a rendezett családi háttér a jellemző, ahol nyugodt tanulási körülményeket tudnak biztosítani a gyermek számára. Beszélnek otthon magyarul, még akkor is, ha mellette használják a cigány nyelveket. Rendszeresen járnak óvodába. A tanári karral együttműködve a szülők is segítenek a gyermek tanulásában. Az osztályösszetétel etnikai szempontból nem homogén, de csak alacsony számban fordulnak elő cigány gyermekek a tanulmányi eredményeikből következően.

- A családi háttérüket tekintve, a szülők, testvérek és rokonok iskolai végzettségi átlagon felüli volt, melynek következtében a szülők tanuláshoz való viszonya is pozitív volt. Ezek a szülők tanulásra motiválták gyermekeiket, nem engedték meg az iskolából való hiányzást, rendszeresen segítettek az iskolai felkészülésben, érdeklődtek gyermekeik tanulmányai felől, rendszeres és kiegyensúlyozott kapcsolatot tartottak fent az iskolával, valamint biztosították a nyugodt tanulási feltételeket otthon. A család információs tőkéje az átlagosnál erősebbnek volt mondható, mivel állandó munkahellyel rendelkeztek, ahol napi kapcsolatban álltak közösségen kívüli emberekkel is. Az aktív munkaerőpiaci részvétel következtében átlagos anyagi körülmények között éltek, ami kihatott a megfelelő tanulási körülmények kialakítására. Ezekben a családokban csak elvétve fordult elő deviáns viselkedés, rendezett családi életet éltek, és sokan a mai napig ebből az erőből merítenek önbizalmat és erőt a kitartáshoz.

- A diplomáig egy olyan igen kis létszámú csoport is eljutott, akik gyermekkorára jellemző volt a rendezetlen, gyermeket elhanyagoló, teljesen

elszegényedett, információhiányos, nem tanulásbarát családi légkör, valamint a kiközösítő iskolai környezet. Esetükben sokkal nagyobb erőfeszítésre és több időre volt szükség. Sok időt vettek igénybe az évismétlések, évkihagyások és pótlások, amire azért volt szükség, hogy a fiatal korban elcsúszott továbbtanulást korrigálják, illetve kilépjenek egy időre a munkaerőpiacra, hogy anyagi helyzetüket stabilizálják. Ezeknél a megkérdozetteknel mindenhol megtalálható volt egy tanár, egy ismerős vagy egy barát, aki segített nekik az iskolaváltásban, a megfelelő iskolatípus kiválasztásában, majd a bekerülésben és az iskola elvégzésében. Erős akaratuk mellett, mindannyian kizárólag külső segítséggel tudták megvalósítani továbbtanulást, ami egyértelműen egy pártfogói rendszer kiépítését indokolná hazánkban.

A jelöltnek az értekezés témakörében megjelent publikációi

ROMA CHILDHOOD IN EASTERN EUROPE. In: Yeakey, C. C. - Read, T. A. - Richardson, J. W. (eds) 2004. Suffer the Little Children: National and International Dimensions of Child Poverty and Public Policy. Oxford, England: Elsevier Inc. (Társszerzők: Kozma Tamás - Pusztai Gabriella)

ÉRTELMISÉGI ROMÁK CSALÁDI HÁTTERE. 2002. In: Kozma Tamás – Forray Katalin (szerk.) Roma/cigány értelmiségiek iskolai karrierje. Debrecen: Debreceni Egyetem, BTK, Neveléstudományi Tanszék, Acta Paedagogica Debrecina CII., 19-50 p.

ROMA GYERMEKKOR A PARTIUM TERÜLETÉN. Educatio, 2001/3. 584-595 p. (Társszerző: Pusztai Gabriella)

ISKOLAI LEMORZSOLÓDÁS SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYÉBEN. 2005. Nyíregyházi Főiskola, Neveléstudományi és Szociálpedagógia Tanszék, Nyíregyháza (225 p.) (Társszerzők: Baracsi Ágnes, B. Kiss Katalin, Lenkovics Ildikó, Márton Sára, Szabó Antal, Venter György)

ÉRTELMISÉGI CIGÁNYOK ÉS MUNKAHELYI DISZKRIMINÁCIÓ. Elhangzott a III. Országos Neveléstudományi Konferencián. Budapest, MTA Székház, 2003. október 9-11.

SZOCIÁLIS TÁMOGATÁS ALAPÍTVÁNYI FORRÁSBÓL. 2002. In: Kozma Tamás – Bojda Bea (szerk.) Intézményi kutatások a felsőoktatásban. Debrecen: Debreceni Egyetem BTK Neveléstudományi Tanszék, Acta Paedagogica Debrecina CI., 311-341 p.

EGYETEMI HALLGATÓK ÉLETHOSSZIG TARTÓ TANULÁSHOZ VALÓ VISZONYA KELET-MAGYARORSZÁGON. Educatio, 2002/1. 147-153 p.

FELEKEZETI FELSŐOKTATÁS A TISZÁNTÚLON. 2002. In: Kozma Tamás – Bojda Bea (szerk.) Intézményi kutatások a felsőoktatásban. Debrecen: Debreceni Egyetem, BTK, Neveléstudományi Tanszék, Acta Paedagogica Debrecina CI., 230-261 p.

LIFELONG LEARNING HIGHER EDUCATION POLICIES IN THE NETHERLANDS. Debrecen, Acta Andragoiae et Culturae, 2000/18. 34-46 p.

FELEKEZETI FELSŐOKTATÁS ÉSZAK-KELET MAGYARORSZÁGON. Educatio. 2000/3. 611-621 p. (Társszerzők: Pusztai Gabriella – T. Molnár Viktória)

ÉRTELMISÉGI ROMÁK CSALÁDI HÁTTERE. Elhangzott a II. Országos Neveléstudományi Konferencián, Budapest, MTA Székház, 2002. okt. 24-26.

INTEGRATION OF THE GYPSIES INTO THE MAJORITY SOCIETY IN HUNGARY. Elhangzott a European Conference on Educational Research (ECER) című konferencián. Portugália, University of Lisbon, 2002. szept. 11-14. (Társszerző: Kozma Tamás)

ROMA ÉRTELMISÉGIÉK CSALÁDI HÁTTERE. Elhangzott a „Roma/cigány pedagógusok az észak-alföldi és a dél-dunántúli régióban” című konferencián. Debrecen, DAB székház, 2002. ápr. 25.

UNIVERSITY STUDENTS' ATTITUDE TO LIFELONG LEARNING IN HUNGARY. Elhangzott a 15th Annual CHER (Consortium of Higher Education Researchers) konferencián. Ausztria, Bécs, University Campus AAKh, 2002. szept. 5-7.

ROMA GYERMEKKOR A PARTIUM TERÜLETÉN. Elhangzott a Tavaszi Szél 2002, Fiatal Magyar Tudományos Kutatók és Doktoranduszok Hatodik Világtalálkozásán Gödöllő, 2002. ápr. 12-14.

A ZENÉSZ CIGÁNYOK TANULÁSSAL KAPCSOLATOS ATTITÚDJEI. Elhangzott a Magyar Szociológiai Társaság 2001. évi konferenciáján. Székesfehérvár, Oktatásszociológiai Szakosztály, 2001. nov. 22-23.

BEVÁNDORLÓ ROMÁK "BOLDOGULÁSA" A PARTIUM TERÜLETÉN. Elhangzott az I. Országos Neveléstudományi Konferencián. Budapest, MTA Székház, 2001. okt. 25-27. (Társszerző: Pusztai Gabriella)

UNIVERSITY STUDENTS' ATTITUDE TO LIFELONG LEARNING IN HUNGARY. Elhangzott a „3rd International Conference of PhD Students” című konferencián. Miskolci Egyetem, 2001. júl. 20.

EVALUATION OF THE 'DUTCH INITIATIVE'. Elhangzott a Leideni Egyetem Doktori Programján rendezett előadássorozaton. Hollandia, Rijkuniversiteti Leiden, 2000. ápr. 12.

THE COMPARISON OF LIFELONG LEARNING POLICIES IN HUNGARY AND THE NETHERLANDS. Elhangzott a Leideni Egyetem Doktori Programján rendezett előadássorozaton. Hollandia, Rijkuniversiteti Leiden, 2000. jún. 6.

SZOCIÁLIS TÁMOGATÁS ALAPÍTVÁNYI FORRÁSBÓL. Elhangzott a XXIV. Országos Diákköri Konferencián. Békéscsaba, Körös Főiskola, Pedagógia szekció, 1999. márc. 30.